

УДК 016:09]:82.09(477)»1917/1970»
<https://doi.org/10.15407/rksu.28.295>

Тетяна Васи́лівна Добко,
доктор наук із соціальних комунікацій,
завідувач відділу науково-бібліографічної інформації,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5993-7856
e-mail: dobko@bigmir.net

Тетяна Анато́лійвна Гришина,
молодший науковий співробітник
відділу науково-бібліографічної інформації,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3464-3085
e-mail: tagym@ukr.net

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК «УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І КРИТИКА»

Мета роботи. У статті поставлено завдання проаналізувати рукопис неопублікованого бібліографічного покажчика «Українське радянське літературознавство і критика. Українська радянська література. 1917–1970» (Київ, 1973), укладеного і підготовленого до друку в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) бібліографами Лілією Беляєвою і Левом Гольденбергом. Важливими є розкриття структури та змістового наповнення посібника, виявлення причин його неопублікування і ненадання до широкого суспільного використання. **Методологія** дослідження базується на викори-

станні історичного та порівняльного методів, джерелознавчого аналізу. Застосовуються історико-типологічний та історико-хронологічний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що детальна інформація про даний науково-допоміжний бібліографічний покажчик уперше вводиться до наукового обігу. Встановлено, що укладачі покажчика здійснили велику науково-пошукову роботу, ретельно уклали бібліографічний покажчик (загальний обсяг 6205 записів), що багатоаспектно відображає відомості про документи з української літератури, літературознавства і критики, опубліковані впродовж 1917–1970-х років. Підготовлений на високому професійному

рівні, покажчик був рекомендований до публікації вченою радою Бібліотеки, але був знятий із друку з ідеологічних причин. Виявлено бібліографічні записи, що подають дані про твори авторів, прізвища яких (репресовані письменники та представники націоналістичної опозиції) викликали заперечення з боку представників органів цензури щодо інформування про їхній творчий доробок у покажчику, у зв'язку з чим ішлося про зняття всього видання з друку. **Висновки.** Досліджуваний рукопис покажчика є ґрунтовним науково-бібліографічним ре-

сурсом, що комплексно відображає літературний процес в Україні. Покажчик і донині не втратив своєї наукової цінності. Варто популяризувати його, відцифрувати і надавати користувачам. Покажчик є необхідним джерелом для відтворення цілісної історії української літератури ХХ ст.

Ключові слова: бібліографічні покажчики, бібліографознавство, українська література, літературознавство, критика, 1970-ті роки, Україна, цензура, тоталітаризм, Лілія Беляєва, Лев Гольденберг.

Актуальність теми дослідження. Нині особливо актуальним є завдання зібрати і зберегти документи про Україну та український народ, які висвітлюють розвиток культури, літератури і духовності. Від кінця 1980-х – початку 1990-х років розпочалось активне повернення до історії України імен забутих, репресованих і маловідомих діячів вітчизняної культури і мистецтва. Однак поза увагою дослідників залишаються бібліографічні покажчики радянських часів, які готувалися до друку, але не були видані. Важливо віднайти і дослідити рукописи наукових праць, які з ідеологічних причин не були опубліковані в Україні і залишаються дотепер невідомими для дослідників.

Аналіз останніх публікацій. Питання неопублікованих або «репресованих» наукових праць, зокрема й бібліографічних покажчиків, порушували Я. Ісаєвич, Л. Дубровіна, О. Онищенко [2, 5]. Докладно питання цензури друкованої продукції в Україні розглядали О. Федотова, Ю. Шаповал [3, 4]. Окремі аспекти історії, особливості цензури в Україні щодо бібліографічних посібників висвітлено у статті О. О. Федотової [6]. У статті В. М. Грами і П. Ю. Федорової на основі аналізу цензурних покажчиків дано обґрунтування мартироложної бібліографії як бібліографії забороненої літератури, що досягла свого розмаху в Україні за часів тоталітарного режиму [7]. Т. Добко дослідила рукопис покажчика, при-

свяченого Павлу Тичині, який не було опубліковано через цензуру [8]. У статті О. Онищенко і Н. Солонської репрезентовано бібліографічну діяльність Л. Беляєвої, в публікації Л. Матвійчук – внесок Л. Гольденберга в розвиток академічної літературознавчої бібліографії (50–80-ті рр. ХХ ст.) [9, 10]. Проте в зазначених публікаціях питання укладання даного бібліографічного посібника не розглядалися.

Мета статті – дослідити рукопис неопублікованого бібліографічного покажчика «*Українське радянське літературознавство і критика*» (Київ, 1973) [1], що був укладений і підготовлений до друку в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (ЦНБ, нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НБУВ), проаналізувати його структуру, змістове наповнення, виявити причини його неопублікування.

Виклад основного матеріалу. На початку 1970-х років в усіх сферах суспільно-політичного життя посилюються ідеологічний контроль та боротьба проти «українських буржуазних націоналістів»; до їхньої когорти КДБ зараховує соціально активних українських учених, письменників, громадських діячів. Великого розмаху набуває теорія «злиття націй», «формування нової радянської людини», російська мова запроваджується в усіх сферах суспільного життя як мова міжнародного спілкування в СРСР, посилюється цензура. Відомо, що функції цензури друкованих творів і захисту державних таємниць у засобах масової інформації в період з 1922 по 1991 роки здійснювало Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт). До функцій Укрголовліту було віднесено здійснення контролю друкованої продукції в республіці, заборону видання творів, що містили пропаганду, спрямовану проти радянської влади й диктатури пролетаріату, розголошували державні таємниці, сіяли національну ворожнечу, мали порнографічний характер [11].

Після відносної хрущовської «відлиги» в 1970-ті роки особлива увага контролюючими органами приділялася гуманітарній та суспільній сферам, філології, мистецтвознавству, етнографії, фольклору, суспільно-політичній та художній літературі. Цензура друкованої продукції не полишила й бібліотеки, «які однією із своїх функцій мали забезпечення науки, культури, освіти, політичної та економічної діяльності країни якісними бібліографічними покажчиками та посібниками» [5, с. 432].

Не минули ідеологічної перевірки й бібліографічні покажчики як джерела відомостей про документи. Так, Л. А. Дубровіна і О. С. Онищенко у своїй монографії «Бібліотечна справа в Україні у ХХ столітті» зазначають: «Найприскіпливіше цензурні та контрольні органи ставилися до покажчиків, пов'язаних з розкриттям діяльності представників національної культури» [5, с. 433]. Автори згадують покажчики, що отримали негативну критику. Це, зокрема: «Леся Українка» (упоряд. М. Мороз, М. Булавицька. Київ, 1972), «Видання АН УРСР. 1919–1967. Суспільні науки» (Київ, 1969), «Українське радянське літературознавство і критика» (упоряд. Л. Беляєва, Л. Гольденберг) та ін. [5, с. 433]. Однак, на відміну від двох перших, які після публікації було передано до фондів спеціального зберігання, а з початком перебудовних процесів, наприкінці 1980-х років, повернено до загальних фондів, покажчик «Українське радянське літературознавство і критика» не допустили до друку, і він донині є невідомим широкому загалові.

Укладачами досліджуваного нами покажчика були відомі високопрофесійні бібліографи, блискучі джерелознавці, філологи за освітою Л. В. Беляєва та Л. І. Гольденберг.

Лілія Вікентіївна Беляєва (1928 р. н.) закінчила Львівський державний університет (1953), була співробітником Інституту літератури АН УРСР. Близько 60 років свого життя наполегливо і самовіддано працювала в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1955–2015 рр.) – бібліотекарем, старшим редактором, головним бібліографом, заступником директора з наукової роботи (1974–1986), головним бібліографом культурно-просвітницького центру НБУВ, головним бібліографом, науковим співробітником відділу національної бібліографії. Вона є автором численних бібліографічних покажчиків з українського літературознавства, шевченкознавства, методичних розробок із питань науково-допоміжної бібліографії [9]. Це понад 100 наукових праць, десятки робіт вийшли за її наукової чи бібліографічної редакції та під її керівництвом.

Лев Ізраїлович Гольденберг (1921–2016 рр.) закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка (1947), працював завідувачем відділу Київської обласної бібліотеки. Згодом, у 1949 р., перейшов до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, від 1963 р. він – го-

ловний бібліограф у відділі бібліографії, упродовж 1975–1986 рр. – старший науковий співробітник відділу книгознавства. У 1971 р. захистив дисертацію на тему «Українська радянська літературна бібліографія» і здобув науковий ступінь кандидата філологічних наук. Л. І. Гольденберг – автор понад 200 наукових праць з бібліографознавства, джерелознавства, історії книги, української літературної бібліографії, бібліографічних посібників. Високу оцінку фахівців здобули бібліографічні покажчики «Українська мова, 1918–1961 рр.» (Київ, 1963), «Слов’янська філологія на Україні, 1963–1967 рр.» (Київ, 1968), укладені Л. І. Гольденбергом у співавторстві з Н. Ф. Королевич, Л. В. Беляєвою, Ф. К. Сараною [10, 13]. Незамінними для читачів, зокрема учених-літературознавців, стали підготовлені науковцем монографія «Українська радянська літературна бібліографія» (Київ, 1971), путівники «Бібліографічні джерела українського літературознавства» (Київ, 1977), «Літературознавча книга в Українській РСР: питання теорії та історії: 1918–1989» (2-ге вид., 1990), де надано всебічну систематизовану характеристику бібліографічних посібників та довідкових видань з української літературної бібліографії. У 1991 р. Лев Ізраїльович переїхав до США, де мешкали його діти з родинами. До останніх днів життя він цікавився діяльністю НБУВ, підготовкою бібліографічних праць. Помер 24 жовтня 2016 р. у Мілуокі, штат Вісконсин.

Але марно шукати в метабібліографічних виданнях та біографічних статтях про Л. Гольденберга чи Л. Беляєву згадки про неопублікований покажчик «Українське радянське літературознавство і критика». Проте, як свідчать архівні джерела, зокрема протоколи засідань ученої ради ЦНБ, робота над покажчиком здійснювалась авторами впродовж багатьох років, та в 1967 р. тема була вилучена з планів роботи відділу, укладачів задіяли на виконання іншої, актуальнішої на той час, теми («Ленін і Україна») [14, арк. 67]. У «Перспективному плані наукової роботи Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР на 1971–1975 рр.», затвердженому вченою радою ЦНБ 31 серпня 1970 р., зазначено, що «покажчик “Українське радянське літературознавство і критика”, робота над яким розпочата в четвертому кварталі 1968 р., планується завершити в четвертому кварталі 1971 р. (Беляєва Л. В., Гольденберг Л. І., Крижанівський С. А. (відп. ред.)» [15, арк. 164].

Титульний аркуш рукопису зазначеного покажчика, за яким ми здійснили його опис, містить відомості щодо відповідальності: «Академія наук Української РСР, Центральна наукова бібліотека»; назви: «Українське радянське літературознавство і критика. Українська радянська література»; жанру видання: «бібліографічний покажчик»; хронологічних меж: (1917–1970); про укладачів: «склали Л. В. Беляєва, Л. І. Гольденберг»; назву видавництва: «Издательство “Наукова думка”»; місце видання і рік: «Київ – 1973».

На звороті титульного аркуша зазначено: «Відповідальний редактор С. А. Крижанівський. Рецензенти: В. Г. Дончик, К. І. Скокан». У реченні «Редакція літературознавчої та художньої літератури» закреслено: «Зав. редакцією В. М. Черкаський».

Остання сторінка рукопису містить вихідні відомості про видання: «Украинское советское литературоведение и критика: Библиографический указатель (на украинском языке). Друкується за постановою вченої ради Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР. Редактор В. Я. Горбаченко. Оформлення художника Г. Г. Головченка. Художній редактор В. М. Тепляков. Технічний редактор Б. М. Кричевська». Відомості про коректора, коли здано до набору і підписано до друку, тираж, кількість обліково-видавничих і друкованих аркушів, ціна не вказані. Ще наявні такі дані: «Зам. № 3–92. Вид. № 351. Папір № 1. 60x901/16. Видавництво “Наукова думка”. Рєпіна, 3. “Поліграфкнига”, Київ, Довженка, 3». Вказані відомості засвідчують, що це вже була практично вичитка останньої верстки, покажчик мав бути надрукованим на гарному папері, з відповідним художнім оформленням.

У рукопису з фондів НБУВ відсутня стаття «Від упорядників». Покажчик складається з таких основних розділів: В. І. Ленін і радянська література; Партія і українська радянська література; Ідейно-художні особливості радянської літератури; Письменник і читач; Творча лабораторія письменника. Письменники про творчість; Взаємозв'язки і взаємодії української радянської літератури та інших національних літератур; Образи і теми в українській радянській літературі; Збірники статей; Історія української радянської літератури; Українська радянська дитяча література; Українські письменники в РРФСР; Українські радян-

ські літературно-художні журнали; Розвиток літературознавчої науки в УРСР. Дослідження української радянської літератури; Прогресивна українська література Західної України, Буковини і Закарпаття (з 1917 р. до возз'єднання з Радянською Україною); Українська прогресивна література за межами Радянського Союзу; Довідкові видання. Бібліографічні публікації загального характеру; Іменний покажчик.

Дуже зручно для користувачів, що в межах розділу література також систематизована за підрозділами. Так, у розділі «Ідейно-художні особливості радянської літератури» виділено підрозділи: Творчий метод радянської літератури. Становлення і розвиток соціалістичного реалізму; Ідейність, партійність і народність радянської літератури. Література і суспільство. Гуманізм літератури; Виховне значення літератури; Національна специфіка української радянської літератури та її інтернаціональний характер; Традиції класичної літератури і українська радянська література; Українська радянська література і фольклор. Більш детально подано матеріал у підрозділі «Питання поетики і стилістики». Він складається з рубрик: Теорія літературних жанрів і видів (включає підрубрики: Загальні питання; Прозові жанри; Поетичні жанри; Драматургічні жанри; Жанри і форми сатири і гумору); Питання художньої майстерності. Творчий процес; Проблема типового; Проблема позитивного героя; Віршування; Мова і стиль української радянської літератури.

Дослідників міжкультурного співробітництва зацікавить розділ «Взаємозв'язки і взаємодії української радянської літератури та інших національних літератур», який систематизовано за підрозділами: Загальні питання; Українська і російська літератури (містить рубрики: Зустріч українських і російських письменників у Москві. Лютий 1929 р.; О. М. Горький і українська радянська література; В. В. Маяковський і українська радянська література); Українська література і літератури інших народів СРСР; Міжнародні зв'язки української радянської літератури; Проблеми художнього перекладу (рубрики: Діяльність українських радянських перекладачів; Переклади творів окремих авторів).

У розділі «Образи і теми в українській радянській літературі» виділено підрозділи: Образ В. І. Леніна; Образ комуніста; Історична тематика; Історико-біографічні твори; Тема праці. Робітничий клас. Колгоспне

селянство; Боротьба за мир. Дружба народів; Військово-патріотична тема. Радянська Армія; Комсомол. Молодь. Школа; Наукова фантастика; Атеїстична тема; Інші теми. Тобто виокремлено тематику, яка широко популяризувалася в українській радянській літературі того періоду, на пропаганду якої були скеровані значні зусилля партійно-радянського апарату.

Велике зацікавлення в сучасного читача викличе зміст розділу «Історія української радянської літератури», а саме підрозділу «Література періоду боротьби за перемогу соціалізму в СРСР. Розвиток й утвердження соціалістичного реалізму (1917–1934 рр.)», де інформацію розкрито в рубриках: Літературна дискусія 1925–1928 рр.; Літературні організації і угруповання («Гроно». 1920; Всеукраїнська федерація пролетарських письменників і митців. 1922; «Плуг. Спілка українських радянських селянських письменників. 1922–1932»; «АсКК» (Асоціація комункультивців). 1921; «Аспанфут». Асоціація панфутуристів. 1922–1924; «Жовтень». Об'єднання робітників пролетарської культури. 1924; «Юголеф». 1924; «Нова генерація». Літературне угруповання футуристів. 1927–1930; ОППУ. Об'єднання пролетарських письменників України. 1930–1931; «Гарт». Спілка пролетарських письменників України. 1923–1925; «Забой». Спілка пролетарських письменників. 1924–1932; ВУАПП. Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників. 1924; «Західна Україна». Літературна організація. 1925–1933; «Авангард». Літературна група у Харкові. 1925–1929; Вапліте (Вільна академія пролетарської літератури). 1925–1928; «Молодняк». Літературна організація комсомольських письменників України. 1926–1932; «Марс». Майстерня революційного слова. 1926–1929; ВУСПП. Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. 1927–1932; Техномистецька група «А». 1929–1931; Пролітфронт. Пролетарський літературний фронт. 1930–1931; ЛОЧАФ. Літературне об'єднання Червоної Армії і Флоту. 1930–1932; Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників. 1930; СРПУ. Спілка радянських письменників України; Місцеві літературні організації і об'єднання. Масовий літературний рух. Творчість молодих письменників).

Підрозділ «Література періоду перемоги соціалізму в СРСР. Дальше зміцнення і розвиток соціалістичного реалізму (1935–1958)» вказаного

вище розділу подає інформацію в рубриках: Спілка радянських письменників України; Творчість письменників окремих областей і місцевостей УРСР. Діяльність письменницьких організацій; Творчість молодих письменників. Літературні гуртки і об'єднання.

Систематизація літератури в підрозділі «Література періоду розгортаного будівництва комунізму. Новий етап у розвитку соціалістичного реалізму (1959–1970)» аналогічна попереднім. Варто зазначити, що у згаданих підрозділах вміщено також рубрику: «Окремі види і жанри», де бібліографічні записи систематизовано за підрубриками: Проза; Публіцистика. Нарис; Поезія; Драматургія. Кінодраматургія; Сатира. Гумор.

Розділ «Розвиток літературознавчої науки в УРСР. Дослідження української радянської літератури» складається з підрозділів: Загальні питання; Літературознавчі установи і заклади; Літературознавчі конференції і наради; Літературна критика; Діяльність окремих критиків і дослідників української радянської літератури; Літературознавчі журнали; Викриття буржуазно-націоналістичних перекручень у висвітленні історії української радянської літератури.

Отже, систематизація матеріалу ґрунтується на засадах марксистсько-ленінської методології бібліографії, принципу партійності, які були панівними в той час. Проте відзначимо професійність роботи бібліографів, розгалужену систематизацію, детальну, чітко продуману укладачами структуру покажчика, розроблену відповідно до теорії літератури та суспільно-політичних вимог того часу. Розміщення матеріалів за розділами, підрозділами, тематичними рубриками, а всередині – за абеткою авторів та назв дає змогу швидко знайти потрібний документ. Аналіз представленого матеріалу засвідчує велику копітку роботи укладачів, перегляд *de visu* значної кількості монографій, збірників, періодичних видань. Дуже зручно для користувачів, що рецензії на окремі видання зібрано під рецензованими творами.

Досить докладно подано матеріали в розділі «Довідкові видання. Бібліографічні публікації загального характеру» (записи 6141–6205). Серед інших у ньому представлено видання О. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)» (Т. 1, 2. Харків, 1928) разом із рецензіями на нього І. Айзенштока, М. Годкевича, Ю. Меженка,

М. Могилянського, бібліографічний дослід М. Яшека «Літературна дискусія (рр. 1925–1927)» (Плуг. Х., 1927, с. 473–548) та інші бібліографічні посібники й розвідки, опубліковані впродовж 1927–1970 рр.

Слід зазначити, що рукопис фахово підготовлено до друку, орфографічних чи змістових правок дуже мало. Натомість у тексті наявні численні правки, закреслення записів саме з ідеологічних причин, адже «на початку 1970-х років у республіці функціонував потужний механізм нагляду за творами друку. В світлі партійних настанов, особлива увага приділялася змістовному навантаженню літератури та її відповідності тогочасним ідеологічним стандартам» [6, с. 36]. Зокрема, в бібліографічних записах № 2189, 2217, 2278, 3427, 3444, 3481, 3494, 3502, 3516 викреслене прізвище Г. Михайличенка, письменника і політичного діяча, члена Центральної Ради, хоча в анотації до № 2278 написано: «перші радянські письменники». В анотації до запису № 2375 (Коряк К. В боях: Статті і виступи 1925–1930 рр. Х.: Літ. і мистецтво, 1933) викреслено «Жовтень. Пам'яті Михайличенка, Чумака і Еллана [Вперше надруковано в газ. «Комсомолец України», 1926, 4 грудня]. Знято інформацію про відомого поета Євгена Маланюка, сотника армії УНР (№ 5915).

В анотації до запису № 3612 «Білецький О. Новини драматичної літератури» (Нове мистецтво, 1926, № 17, с. 2–4) викреслено «І. Дніпровський “Любов і дим”». Його ж прізвище викреслено також в анотації до записів № 3619, 3642.

Повністю викреслено записи № 3637 Вальо М. А. «До питання становлення української історичної драми» (Рад. літературознавство. 1958, № 6, с. 32–41. С. Васильченко, Ф. Лопатинський, Г. Хоткевич, М. Панченко, І. Кочерга»), № 4375. «Вальо М. А., Моргаєнко П. Д. «Удостоєні почесної нагороди (Лауреати Шевченківської премії 1965 р.) К., 1965. 27 с. Ірина Вільде, М. Бажан».

У записі № 3642 викреслено рецензію Л. Танюка (Театр, 1969, № 10, с. 112–114) на книгу Й. Кисельова «Перші заспівувачі: літературні портрети українських радянських драматургів» (Київ, 1964). Знято також його рецензії, відображені в записі № 4981 на книжку Й. Кисельова «Герой і час: літературно-критичні нариси про сучасну драматургію» (Київ, 1969).

Вилучено відомості про письменників-шістдесятників. У записах № 4041, 4601, 4615, 4661, 4675, 4693 викреслено Григора Тютюнника, в записах № 4178, 4182, 4186, 4359, 4371, 4759, 4787, 4789, 4870, 4878 – Ліну Костенко, в записах № 4370, 4371, 4601, 4661, 4663, 4671, 4675, 4679а, 4688, 4902 – Валерія Шевчука та ін. Повністю викреслено запис № 4388, автором якого є І. М. Чендей і де він згадується (№ 4426, 4446, 4620, 4639, 4648, 4671, 5762).

Викреслено запис № 4411, і поруч стоїть знак питання: «Шелест П. Ю. Чуття єдиної родини. Відповіді першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста на запитання головного редактора «Літературной газеты», опубліковані в книзі «Від серця до серця. Дні України в Москві та декада російської літератури і мистецтва на Україні в 1967 році» (Київ, 1969), а також знято промови П. Ю. Шелеста на письменницьких з'їздах (№ 4429–4431, 4433, 4434). Увагу цензорів привернули згадки про творчість письменника-фантаста, колишнього політв'язня радянських таборів О. Бердника (№ 4567, 4633, 5136), українського письменника і громадського діяча Р. Іваничука (№ 4607, 4677), письменника С. Плачинди, твір якого «Неопалима купина» (1968) було вилучено з бібліотек і продажу за «націоналістичний ухил» (№ 4732). Викреслено відомості про публікацію учасниці руху шістдесятників, правозахисниці, публіцистки Н. О. Світличної «Обговорення журналу “Радянське літературознавство” у Харкові» (Рад. літературознавство, 1958, № 2, с. 150–152) – № 5890.

Викреслювалися навіть критичні згадки про українських національних діячів. Так, знято анотацію до запису № 2378 «Кулик. І. Апологети зради і рабства (Культура і пропаганда. 1933, № 2, с. 46–57; Рад. література. 1934, № 1, с. 236–251); «Роман Ф. Дудка “В заграві”»; В. Винниченко та книга А. Річицького “Винниченко” та ін.» (с. 208).

Біля запису № 5909 (Хвиля А. Під академічним забралом. Х., ХВУ, 1929, 43 с. «Б-ка “Більшовик України”», № 10), де викреслено анотацію «Викриття буржуазно-націоналістичних концепцій С. Єфремова, зокрема і в літературознавстві», стоїть позначка «Р» (вочевидь – репресований). У записі № 5914 викреслено критичну анотацію «Викриття націоналістичних концепцій С. Єфремова в “Історії українського

письменства” (1924) до книги Л. Чернеця “Радянська література в освітленні С. Єфремова”» (Літературний архів, 1931, кн. 1, 2, с. 16–33).

Викреслено і стоїть знак питання щодо запису № 5924 «Іваненко О. “Муха на пегасі” (Всесвіт, 1970, № 8, с. 147–149)» з анотацією: «З приводу виданої Б. Кравцівим у Нью-Йорку збірки “Шістдесят поетів шістдесятих років. Антологія нової української поезії”». Закреслено відомості про публікацію З. Франко «Український альманах [“Дукля”] в Чехословаччині» (Дніпро, 1954, № 9, с. 126–128) – запис № 6112.

Читачів позбавляли інформування про творчість перекладачів, зокрема Г. Кочура, який після підпису листа-протесту до керівників СРСР, де засуджувалися політичні переслідування в Україні 1965–1967 рр., був під пильним оком КДБ (бібліографічні записи за № 1266, 1334, 1341, 1343, 1347, 1354, 1357, 1359–1360, 1368, 1387, 1389, 1514–1515, 1519), М. Лукаша, який публічно підтримав І. Дзюбу, автора резонансного твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1968), який влада оголосила антирадянським (№ 1354, 1362, 1383–1384, 1389, 1402–1403, 1407, 1516, 1521, 1523, 1995), І. Стешенка – члена Української Центральної Ради, генерального секретаря (міністра) освіти (1917–1918 рр.), який здійснював українізацію шкільництва (№ 1354, 1509, 1515).

Викреслено відомості про літературознавця, автора літературно-критичних статей про поезію шістдесятників Г. Г. Аврахова, якого в 1972 р. було заарештовано за передачу в 1966 р. до Чехословаччини фотокопії праці І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» із заборонаю друкуватися, – № 5622. Вилучено інформацію про публікацію дисидента і політ’язня радянських часів, одного з лідерів національно-визвольного руху 1960–1990-х років М. М. Гориня – № 5446; відомості про статтю українського фізика-теоретика, перекладача, дипломата, підписанта листа-протесту до керівників СРСР І. П. Дзюба – № 1383, що стосувалася перекладу М. О. Лукашем твору «Декамерон» Дж. Бокаччо та ін. Звичайно, викреслені в тексті прізвища знімалися також і з допоміжного іменного покажчика.

Отже, викреслювалися прізвища як репресованих у 1930-ті роки письменників та вчених, так і сучасних свідомих, патріотично налаштованих літераторів, зокрема тих, що були засуджені або перебували під

пильним оком КДБ після підписання 1968 р. листа на ім'я керівників радянської держави з вимогою припинити практику протизаконних політичних судових процесів (Г. Кочур, В. Шевчук, Л. Костенко та ін.).

Пригадуючи цей час, один із підписантів згаданого листа Михайло Білецький зауважував, що загальна атмосфера, яка панувала тоді, була водночас і страшною, і чудовою: «Страшною – з відомих причин: переслідування інакодумців, свавілля репресивних органів. Чудовою – бо це була атмосфера співпраці й солідарності з прекрасними й мужніми людьми» [16, с. 91].

Беззаперечно, покажчик був підготовлений на високому професійному рівні в контексті розвитку літературознавства і бібліографознавства того часу, пройшов рецензування і мав побачити світ у видавництві «Наукова думка» в 1973 р. Як пізніше згадував Л. Гольденберг, «робота над покажчиком (обсягом 30 друкованих аркушів), потребу у якому гостро відчували українські літературознавці і критики, була припинена на стадії другої верстки» [18, с. 257].

Висвітлюючи питання посилення ідеологічного контролю в УРСР на початку 1970-х років, О. Федотова звертає увагу на наказ Президії АН УРСР від 19 лютого 1973 р. «Про посилення контролю над змістом праць, що рекомендуються до друку»; згадувався у ньому – з «ідеологічними прорахунками» – і покажчик «Українське радянське літературознавство і критика» [6, с. 36].

На засіданні вченої ради ЦНБ АН УРСР розглядалося питання «Про заходи по виконанню постанови Президії АН УРСР від 15 червня 1973 р. “Про стан та заходи щодо упорядкування науково-бібліографічної роботи в установах Академії наук УРСР”». Зазначалося, що вчена рада Бібліотеки приєднується до оцінки Президії АН УРСР стану науково-бібліографічної роботи в академічних бібліотеках, схвалює здійснені дирекцією та партійною організацією заходи з виправлення помилок у цій діяльності. Вчена рада ухвалила: «постанову Президії АН УРСР від 15 червня 1973 р. № 238 взяти до керівництва і неухильного виконання» [17, арк. 8]. Від керівників та наукових співробітників вимагалось суворе дотримання вимог розпорядження по ЦНБ від 30 січня 1973 р. № 8 «Про підвищення відповідальності при рецензуванні і

рекомендації до друку наукових та бібліографічних творів». Ухвалено: «встановити порядок, за яким рецензенти та відповідальні редактори бібліографічних праць за поданням відділів і рекомендацією вченої ради затверджуються наказом по ЦНБ АН УРСР і несуть разом з укладачами персональну відповідальність за якість підготовлених бібліографічних посібників» [17, арк. 8]. Від редакційно-видавничої групи, створеної згідно з розпорядженням по ЦНБ АН УРСР від 30 травня 1973 р. № 32, вимагалось «забезпечити систематичну перевірку ідейно-політичного і наукового рівня підготовлених бібліографічних праць перед їх затвердженням до друку на Вченій раді, а також контроль за реалізацією авторами рекомендацій Вченої ради перед поданням робіт до видавництва» [17, арк. 9]. При заміщенні посад наукових співробітників вимагалось забезпечити добір фахівців високої кваліфікації та належного ідейно-політичного рівня. Науково-бібліографічному відділу Бібліотеки слід було підготувати зведений перспективний план науково-бібліографічної роботи на 1973–1975 рр., приділяти увагу координації та науково-методичному забезпеченню інформаційно-бібліографічної діяльності в установах АН УРСР, відділу бібліотекознавства розглянути питання про стан науково-бібліографічної роботи відповідно до вимог зазначеної постанови Президії АН УРСР на найближчому семінарі бібліотечних працівників системи АН УРСР [17, арк. 10]. Надалі підготовка бібліографічних праць у Бібліотеці ретельно контролювалася з ідеологічної точки зору, прискіпливо перевірялася співробітниками першого відділу та відділу спеціального зберігання.

Як відомо, в 1994 р. в Україні було створено Галузевий державний архів СБУ, який є одним із найбільш відкритих і доступних серед архівів колишнього КДБ у пострадянських країнах. Від 2015 р. усі документи радянського періоду є відкритими. Значна частина Архіву – це кримінальні справи на репресованих у 1920–1980 рр. українських діячів. Але, як зазначається в путівнику по архіву, «Дослідники української літератури і мистецтва даремне шукають у архівах матеріалів рецензування художніх творів: за наказом КГБ СРСР № 00150 (1990 р.) термін їх зберігання встановлювався 10 років» [19, с. 15].

Отже, радянська влада вважала загрозливим для свого існування навіть інформування про праці або згадки в негативному контексті приз-

вищ так званих «ворогів народу» 1930-х років чи сучасних представників націоналістичної опозиції. Пізніше, аналізуючи вплив принципу партійності та цензури на розвиток бібліографії, Л. Гольденберг зазначав: «Якщо цензор був першим просіювачем інформації на її шляху до споживача, то бібліотекар-бібліограф, керуючись суворими інструкціями цензури, фактично був перетворений на помічника цензури, на провідника та захисника офіційної ідеології, покликаного спеціальними бібліографічними засобами берегти населення від “тлетворного” впливу ворожої ідеології» [18, с. 256].

Лев Ізраїльович зауважував, що бібліографи «змушені були випускати у світ бібліографічні покажчики, свідомо позначені неповнотою та необ’єктивністю у доборі та відборі матеріалів для бібліографування, що викликало слухний осуд і гостру критику з боку зарубіжних спеціалістів, які добре орієнтувалися у літературі питання, але не завжди розуміли специфічних умов, в яких готувалися ці “вихолощені” бібліографії» [18, с. 258]. Він наголошував, що вони добре знали вади своїх робіт, «інколи билися за кожну позицію, але пробити цензурні мури щастило лише в окремих випадках» [18, с. 258]. Морально працювати вчнем було дуже важко.

Варто підкреслити, що неопублікування даного бібліографічного покажчика, нищівна критика багаторічної дослідницької праці духовно не зломили науковців. Лілія Беляєва і Лев Гольденберг натхненно продовжували працювати в царині української літературної бібліографії, хоча певний час дотримувалися «самоцензури». «У робочих картотеках кожного з нас залишалось чимало відсіяних не з нашої вини матеріалів. Для бібліографа-упорядника випуск такої неповноцінної роботи був поразкою у боротьбі з власним науковим сумлінням, але поразкою, яка забезпечувала можливість дальшої роботи» [18, с. 258].

Згодом високу оцінку отримала у фахівців багатотомна колективна монографія вчених Інституту літератури АН УРСР «Українська література в загальнослов’янському і світовому контексті», п’ятий том якої «Література країн Центральної та Південно-Східної Європи на Україні: матеріали до бібліографії (початок ХІХ ст. – 1980 р.)» (Київ, 1991) вийшов за їхнього бібліографічного редагування. За участі Л. В. Беляєвої

побачили світ покажчики «Українська революція і державність: 1917–1920 рр.» (Київ, 2001), тритомна «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923» (Київ, 2003), «Тарас Григорович Шевченко : бібліографія видань творів, 1840–2014» (Київ, 2014), «Кобзар» Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: книгознавче та бібліографознавче дослідження» (Київ, 2015), «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія бібліографії видань творів Т. Г. Шевченка та літератури про нього» (Київ, 2018), інші праці.

Варто зауважити, що примірник верстки зазначеного невиданого покажчика зберегла і передала до фондів відділу науково-бібліографічної інформації саме Лілія Вікентіївна Беляєва, за що колектив НБУВ і читачі їй безмежно вдячні. Рукопис покажчика був відомим і використовувався обмеженим колом літературознавців.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що відомості про даний науково-допоміжний бібліографічний покажчик уперше вводяться до широкого наукового обігу. Встановлено, що укладачі покажчика (Лілія Беляєва, Лев Гольденберг) здійснили велику науково-пошукову роботу, професійно уклали ґрунтовне бібліографічне видання (загальним обсягом 6205 бібліографічних записів). Підготовлений на високому професійному рівні, покажчик був рекомендований до друку вченою радою ЦНБ, але з ідеологічних причин, з огляду на розгортання в УРСР системи політико-ідеологічного контролю та пильність представників цензури, не був опублікований. Репрезентований нами рукопис є ще одним свідченням політичного терору партійно-радянського режиму проти наукових працівників, нищення бібліографічних праць, важливих для розвитку української науки, культури, популяризації українських літературних надбань у світовому контексті.

Висновки. Як показало дослідження структури і змісту покажчика, він ідеологічно витриманий, його укладено відповідно до принципу партійності, що домінував у бібліографічній діяльності того часу, але, незважаючи на це, був знятий з друку. Посібник має значне інформаційне наповнення, комплексно і багатоаспектно висвітлює ідейні напрями розвитку української радянської літератури, літературознавства і критики

в Україні. До нього включено бібліографічні відомості про окремі книги та публікації в періодичних виданнях, опубліковані впродовж 1917–1970 рр. Покажчик не втратив свого наукового значення. Рукопис покажчика варто відцифрувати. Попри заідеологізованість, він може використовуватися літературознавцями, мовознавцями, культурологами, істориками при вивченні питань розвитку української літератури, літературознавства, життя і творчості письменників та поетів.

Список використаних джерел

1. Українське радянське літературознавство і критика. Українська радянська література : бібліогр. покажч. (1917–1970) / склали: Л. В. Беляєва, Л. І. Гольденберг ; відп. ред. С. А. Крижанівський; АН УРСР, Центр. наук. б-ка. Київ : Наук. думка, 1973. 552 с. Рукопис.
2. Ісаєвич Я. Українознавство: проблеми бібліографії та інформатики // Українська біографістика. Київ, 1996. Вип. 1. С. 109–115.
3. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парлам. вид-во, 2009. 350 с.
4. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. Київ : Генеза, 2001. 557 с. : іл.
5. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2009. 530 с.
6. Федотова О. Ідеологічний контроль бібліографічної продукції в Україні на початку 70-х років ХХ століття // Вісник Книжкової палати. 2005. № 3. С. 34–36.
7. Грама В. М., Федорова П. Ю. Матеріали до мартирологічної бібліографії України: визначення, проблеми розробки, шляхи та напрями розвитку. Ч. I // Вісник Харківської державної академії культури. 1999. Вип. 1. С. 68–73.
8. Добко Т. В. Неопублікований бібліографічний покажчик, присвячений Павлу Тичині // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 220–232. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.220>
9. Онищенко О., Солонська Н. Бібліограф Лілія Беляєва // Бібліотечний вісник. 1998. № 2. С. 26–32.

10. Матвійчук Л. О. Внесок Л. І. Гольденберга у розвиток академічної літературознавчої бібліографії (50–80-ті рр. XX ст.) // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2012. № 2. С. 117–127. URL: https://nakkim.edu.ua/images/vidannya/BDI/bdi__2_2012.pdf.
11. Кирієнко О. Ю. Цензура в Україні // Енциклопедія історії України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 448–454.
12. Добко Т. В. Гольденберг Лев Ізраїльович // Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2007. Т. 7. С. 65.
13. Лев Ізраїльович Гольденберг : біобібліогр. покажч. / АН УРСР. Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського ; уклад. І. А. Певзнер. Київ, 1991. 26 с.
14. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 1340. Арк. 67.
15. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 1437. Арк. 153–165.
16. Білецький М. Як готувався «Київський лист» // Сучасність. 1999. № 1. С. 91–96.
17. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 1534. Арк. 8–10.
18. Гольденберг Л. Бібліографічна справа в Україні за умов державно-партійної цензури // Український історик. 1994. № 1/4. С. 253–261.
19. Галузевий державний архів СБУ : путівник / Служба безпеки України ; автори-упоряд.: В. Даниленко (відп. упоряд.), О. Іщук, С. Кокін [та ін.]. Харків : Права людини, 2009. 136 с. URL: <https://ssu.gov.ua/uploads/documents/2020/06/22/putivnik-fondami-gda-sbu.pdf>.

Tetiana Dobko,

*Doctor of Sciences in Social Communications (Dr habil. in Social Communications),
Head of Department of Scientific and Bibliographic Information,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-5993-7856

e-mail: dobko@bigmir.net

Tetiana Hryshyna,

*Junior Researcher of Department of Scientific and Bibliographic Information,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3464-3085

e-mail: tagym@ukr.net

Unpublished bibliographic index 313 “Ukrainian Soviet Literary Studies and Criticism”

The aim of the research. The article aims to analyze the manuscript of the unpublished bibliographic index “Ukrainian Soviet Literary Studies and Criticism. Ukrainian Soviet Literature. 1917–1970” (Kyiv, 1973), which had been prepared for publication in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (now V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine) by bibliographers Liliya Beliaeva and Lev Holdenberh. It is important to expound the structure, content of the manual, determine the reasons it hadn’t been published and distributed to the public. **The methodology** of the research is based on the implementation of historical and comparative methods of source analysis. The historical-typological method and the historical-chronological method are used. **The scientific novelty** is in the introduction into scientific circulation detailed information about this scientific and auxiliary bibliographic index for the first time. It was discovered that the compilers of the index conducted a thorough study of sources and carefully compiled a bibliographic index (a total of 6,205 records). It reflects the information on documents on Ukrainian literature, literary criticism and criticism published during the 1917–1970s. The index, professionally organized by the compilers, was recommended for publication by the Academic Council of the library, but it hadn’t been published for ideological reasons. The bibliographic records were found that contained information that the censorship authorities objected against the inclusion of the certain authors’ work (repressed writers and members of the nationalist opposition) in the index and, as a result, the entire index was removed from print. **Conclusions.** The studied manuscript of the index is a thorough scientific and bibliographic resource, which reflects multifacetedly and comprehensively the literary process in Ukraine, which hasn’t lost its scientific value. The bibliography should be advertised, digitized and made accessible for the users. The index is a necessary source for reproduction of the whole history of Ukrainian literature of the 20th century.

Key words: Ukrainian literature, biobibliographic indexes, totalitarianism, political censorship, the 1970’s, Ukraine, Lev Holdenberh, Liliya Beliaeva.

*Стаття підготовлена 30 березня 2021 року;
подана до друку 31 березня 2021 року.*